

можно, учитывая, что в действительности государство такого типа не предполагает абсолютной автономности от религии, всегда считается с реальным религиозным составом своего населения. К тому же, выделение А.С. Ловинюковым элементов свободы совести страждает креном в свободу религии.

На основании изложенного отметим, что уровень цивилизованности общества проявляется в том, какие возможности оно предоставляет личности для проявления своих убеждений. Уровень демократии и гуманизма социальной системы зависит не только от провозглашения ею целевых демократических установок, но и от степени реальных возможностей правовой гарантии и защиты интересов и потребностей всех членов общества. Обеспечение гарантий свободы совести должны реализовываться в принципах всеобщности социальной справедливости и равноправия, допущения в обществе плюралистического, полифуркационного (*разделенного на несколько направлений*) мировоззрения, исключения из любых сфер общественной жизни нетерпимости к противоположным или гетерогенным убеждениям.

Михайло БАБИЙ (Київ)

ІНСТИТУТ СВОБОДИ СОВІСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ

В Україні, як і в усіх демократичних державах світу функціонує правовий інститут свободи совісті. Він постає як своєрідний континуум конституційних положень, законів, нормативних документів, юридично оформлених механізмів, які забезпечують, гарантують, захищають вільну реалізацію свободи совісті, зокрема свободи релігії в її індивідуальному й спільнотному вимірах.

Важливим є те, що означена нормативно-правова система знаходиться в корелятивній єдності із загально визнаними принципами і нормами міжнародного права (зокрема, викладеними в таких правових актах, як «Загальна декларація прав людини», «Європейська конвенція з прав людини», «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права» та інших), інкорпоруючи їх у свою структуру.

Концептуально свобода совісті у цій системі постає як основоположне і невідчужуване право кожної людини на вільний світоглядний вибір (у т. ч. й релігійний) і на вільну його реалізацію. Воно є юридичним виміром свободи цього вибору в аспекті не його регуляції, а гарантії, захисту, уможливлення повноцінного здійснення. Правовий аспект свободи совісті постає як сукупність юридичних норм, які регулюють суспільні відносини в процесі реалізації свободи совісті. Остання може бути об'єктом цих норм лише у площині самореалізації особистості, тобто в суспільно публічному вияві, там де "силове поле" дії свободи совісті одного "Я" перетинається з "силовим полем" дії свободи совісті іншого чи інших "Я". Самореалізація особистості, скажімо, в релігійно-духовній сфері, як зовнішній вияв свободи совісті (свободи релігії), потребує комплексу соціальних, правових гарантій, які уможлилювали б її практичне здійснення у відповідності з власним світоглядним вибором. Такі можливості створює держава через відповідні положення конституції, спеціальні законодавчі акти. Саме в цьому правовому просторі відбувається самореалізація індивіда як особисті, набуття ним смислу свого життя, зокрема, і в певному віросповідному вимірі.

Зауважимо, що в науковому (релігієзнавчому, філософському, правовому, політичному) дискурсі (вітчизняному, а тим більше зарубіжному) переважає правова експлікація свободи совісті. Остання, як правило, редукується до поняття „свобода релігії” або „релігійна свобода”; розглядається через призму відношення людини до релігії в

аспекті її права бути віруючою або невіруючою. Зрозуміло, що таке ототожнення, а тим більше „звужений” підхід до визначення суті свободи совісті нівелює багатаспектність вияву даного феномена, унеможливило об’єктивність його осмислення.

Відзначимо, що коли ми ведемо мову про свободу совісті, то маємо на увазі феномен, що у своїй сутності перебуває в нерозривному зв’язку із сенсом, світоглядними (в т.ч. й релігійними), морально-етичними координатами буття людини. В узагальнюючому аспекті свобода совісті постає як атрибутивна ознака особистості, „як первісна свобода, що лежить в основі всіх інших свобод”.

Саме поняття „свобода совісті” характеризує внутрішню здатність особистості осмислювати, оцінювати різні моральні, світоглядні, в тому числі й релігійні парадигми вільно, без будь-якого зовнішнього тиску, примусу робити завізований совістю вільний вибір, переводити їх ціннісно-сміслові параметри в площину своїх переконань, життєвих орієнтирів, а також можливість безперешкодної її самореалізації на основі свого самовизначення.

Свобода совісті охоплює своїм змістом широку сферу духовного, світоглядного буття людини, в якому вона вільно самовизначається і самоактуалізується. Коротше кажучи, свобода совісті – це умова і можливість духовного самовизначення особистості, самореалізації її в координатах свого вільного вибору. Можна погодитись з думкою, що свобода совісті в її юридичному вимірі постає як суб’єктивне право кожної людини. Вона має у своїй структурі: право осмислювати, формувати позицію, вибирати певні світоглядні, духовні орієнтири, цінності; право захищати і розповсюджувати їх; право дотримуватися певних переконань або змінювати їх, а також право діяти (бездіяти) у відповідності до своїх переконань за умови, що її поведінка, дії, життєдіяльність у своєму публічному вияві не будуть протиправними¹⁹⁵.

Означене вище дає підстави для висновку, що свобода віросповідання (свобода віри) постає лише одним із суттєвих елементів структури свободи совісті. Поняття „свобода совісті” „свобода віросповідання” нерозривно взаємопов’язані, але не є тотожними. Саме на забезпечення здійснення свободи віросповідання, як і свободи релігії взагалі, скерована переважаюча частина норм і положень законодавчої бази, що відноситься до сфери свободи совісті.

Інститут свободи совісті в Україні уможливило у своїй основі повноцінну реалізацію цього фундаментального права людини. Він відповідає демократичним принципам і вимогам. І цей факт однозначно був визнаний експертами європейських міжнародних структур.

Про його, образно кажучи, «працездатність» у функціональному вияві засвідчують ті якісні й кількісні трансформації, які відбулися в релігійному комплексі, що діє на території України – держави світської, релігійно плюральної. Про ці зміни вже йшлося. Зауважу у цьому зв’язку, що ці процеси відбувалися не просто, вони потребували ліквідації законодавчих лакун, наявність яких несла негатив, реанімувала конфліктний потенціал у релігійному середовищі, в системі міжконфесійних відносин.

Можна сказати, що система законодавчих норм, які регулюють питання свободи буття релігійних організацій, церков, публічної реалізації свободи віросповідань, за всі роки незалежності України тим чи іншим чином трансформувалася, частково змінювалася, а точніше сказати - корегувалися, реагуючи на виклики часу, потреби релігійного життя людей, міжнародні вимоги, зокрема Ради Європи. Такі зміни й доповнення, до окремих статей Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” вносилися за десять останніх років 7 разів. Однак це були несистемні зміни: вони стосувалися окремих проблем буття релігійних спільнот.

¹⁹⁵ Див.: Гражданские права человека в России: современные проблемы теории и практики. Под. ред. Ф. Рудинского. – М., 2006.- С. 246; Бурьянов С.А. Ксенофобия, нетерпимость и дискриминация по мотивам религиозных убеждений в субъектах Российской Федерации. – М., 2007.- С. 16-18)

Зрозуміло, що все це вимагало і вимагає законодавчих ініціатив щодо певних змін, до означеного Закону, поліпшення його окремих положень, норм у контексті більш чіткого забезпечення права на свободу релігії, свободу совісті. Такого роду ініціативні проекти (а їх було чимало, вони є і сьогодні) були спрямовані за своєю суттю: а) на практично значну зміну Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»; б) на його удосконалення через внесення деяких поправок, доповнень, заміни окремих норм і положень. Найбільше пропозицій щодо внесення окремих змін в означений Закон було в 2006-2007 роках.

Аналіз таких законодавчих ініціатив засвідчує щире бажання більшості їх авторів заповнити *наявні прогалини*, удосконалити цілий ряд норм Закону, зробити їх працюючими й однозначними в правозастосовній практиці. Однак було (і є сьогодні) чимало таких проектів, які *не приховують своєї деструктивності, політичної, а також конфесійної заангажованості*. В цій площині відрядним є те, що такі проекти, як правило, не приймалися Верховною Радою до розгляду (а точніше не рекомендувалися до внесення в порядок денний профільними комітетами).

Однак проблем у сфері свободи релігії залишається ще немало, деякі з них набули гостроти, активно тематизуються релігійними організаціями, державними чинниками і потребують свого невідкладного законодавчого врегулювання. Та й сам Закон потребує істотного вдосконалення в контексті як внутрішніх чинників, так і зовнішніх глобалізаційних впливів, які активно резонують, зокрема на систему духовних *координат*, на практику державно-конфесійних взаємин, на процеси в релігійному середовищі, а також в аспекті претензій ПАРЄ щодо виконання зобов'язань, обов'язків Україною у плані вдосконалення законодавства у сфері свободи совісті.

Зауважу ще раз, що законодавчих ініціатив в означеній площині було чимало. Найбільш опрацьованими в юридичному відношенні були законопроекти, які свого часу підготовував Держкомрелігії. Суттєві опрацьовання (по суті, підготовку нової редакції проекту Закону) зробила *робоча група*, створена у квітні 2006 року Міністерством юстиції України. До її складу входили юристи, представники ряду наукових установ, зокрема Відділення релігієзнавства ІФ НАН України, представники цілого ряду конфесій, зацікавлених центральних органів виконавчої влади.

На основі експертного, глибокого аналізу діючого Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», узагальнення досвіду правового регулювання питань забезпечення свободи совісті, свободи релігії в цілому ряді держав Європейського Союзу було підготовлено законопроект, який одержав у принципі позитивну оцінку експертів Венеціанської Комісії.

Розроблений проект містить значну частину новел, які ліквідують наявні в діючому законі прогалини, демократизують наявні норми, зокрема, в аспекті запропонованих організаційно-правових форм, в яких можуть утворюватися релігійні організації при збереженні й повазі до їхніх традицій у цій сфері (релігійне товариство, релігійна установа, релігійне об'єднання). Хоча в цьому питанні не було досягнуто консенсусу в робочій групі.

Законопроект виписує чітку й зрозумілу процедуру державної реєстрації релігійних організацій, зменшує терміни її здійснення. Функції реєстрації пропонується передати до компетенції Міністерства юстиції. Фіксується в ньому норма про надання релігійним об'єднанням (церквам) статусу юридичної особи. Законопроект знімає проблему «дискримінації віруючих-іноземців та осіб без громадянства»; передбачена норма, яка нівелює гостроту питання інкорпорації релігійної освіти в систему державної освіти через надання релігійним організаціям права засновувати власні загальноосвітні навчальні заклади (вищі навчальні заклади), в яких дотримання державних стандартів освіти корелюється з можливістю здійснення релігійного навчання й виховання. Важливими постають норми (в новаційному аспекті), які чітко й аргументовано регламентують заборону на участь релігійних організацій у політичній діяльності. Тобто йдеться про припинення процесу політизації релігії. Зрозумілішими, без ризику подвійного

витлумачення, постали норми, які вказують на підстави судового рішення для припинення діяльності релігійних організацій. Містяться в законопроекті й норми щодо особливостей майнового статусу релігійних організацій. Цей перелік новацій можна продовжити. Однак суть в іншому: законодавці зберігаючи працюючі в позитивному вимірі норми, положення діючого Закону, розширюють через низку новацій рамки можливостей реалізації свободи совісті і свободи релігії в Україні. Зауважу, що законопроект не позбавлений недоліків, містить ряд положень, які ще потребують доопрацювання.

Проте законопроект не пройшов процедури розгляду ні в комітетах, ні на пленарному засіданні Верховної Ради України через умову *політичної кризи*. Політичний аспект домінує і нині, перемагаючи гостру необхідність врегулювання законодавчих прогалин у правовому полі дії принципу свободи совісті.

Були також законодавчі ініціативи щодо окремих змін у контексті вирішення назрілих питань в означеній сфері (зокрема, земельні проблеми, фіксація права на заснування загальноосвітніх навчальних закладів релігійними організаціями). Однак і вони не одержали з тих же причин підтримки Верховної Ради. Знову переміг не здоровий глузд щодо врегулювання цих питань, а політичні амбіції. На цьому шляху, знову постав політичний шлагбаум.

Що сьогодні турбує віруючих, релігійні спільноти в Україні суцільних в аспекті пропонованих змін щодо удосконалення законодавчої бази у сфері свободи релігії, свободи совісті? Є значні побоювання, що такого роду зміни можуть призвести до погіршення діючого Закону, пониження рівня свободи релігії, зокрема свободи церкви (релігійних організацій), а в цьому контексті – обмеження свободи буття релігійних меншин, неорелігійних утворень, особливо в площині державної реєстрації, можливостей повноцінної релігійної діяльності в межах закону. І ці побоювання не безпідставні. Адже релігійні меншини й сьогодні в рамках діючого Закону відчують несправедливість дій щодо них „чиновничого” люду, заангажованого політично і віросповідно. В процесі реєстрації, виділення земель для будівництва культових приміщень, вирішення інших важливих питань відчутним, особливо останнім часом, є дискримінаційний підхід. Відчутною є також дифамація щодо неорелігій у світських, релігійні засобах масової інформації, у виступах окремих ієрархів „традиційних” церков, політиків і політичних сил. На жаль, ця тенденція знаходить свій вияв і в окремих законодавчих ініціативах із внесенням змін до Закону „Про свободу совісті та релігійних організацій”.

Наголошуючи на фундаментальності обов’язку правової держави щодо захисту та забезпечення прав та свобод людини і громадянина, автори окремих законодавчих ініціатив пропонують закріпити в законі поняття „тоталітарні культи”, „культи деструктивного типу”, перевівши їх в юридично обґрунтовану площину. А у цьому зв’язку ставиться за мету посилення контролю за неорелігійними організаціями, протидія „деструктивній” їх діяльності, здійснення суворого обліку їх і контролю, зокрема у сфері місійної роботи релігійних спільнот, а також захисту закладів освіти від втручання в їх діяльність релігійних організацій, впорядкування процедури реєстрації; заборона іноземним громадянам займати керівні посади в релігійних спільнотах, входити до складу їх керівних структур; розширюється перелік підстав не для *припинення* діяльності релігійних організацій, а їх *ліквідації* за рішенням суду тощо.

Законопроекти такого типу (а їх уже в 2008 році внесено два) містять цілий ряд норм, які обмежують, регламентують внутрішнє право релігійних спільнот автономно, вільно вирішувати структурно-організаційні питання свого буття без втручання зовні. В законопроектах міститься пропозиція збільшити число засновників релігійних громад з 10 до 50. При цьому авторів такого роду законодавчих новацій абсолютно обходить те, що такі підходи суперечать Конституції України, міжнародним правовим документам, рекомендаціям ПАРЕ, де зафіксовано, що всі релігії повинні мати можливість розвиватись у рівних умовах.

Поза сумнівом, необхідність мінімізації екстремістських проявів у релігійному середовищі не викликає заперечень. Однак для нього є апробовані методи, напрацьований досвід, зокрема і в Україні, в рамках діючого законодавства. Зауважимо, що такого роду законодавчі ініціативи, які останнім часом поступили на розгляд Верховної Ради України (автори О. Фельдман, Г. Москаль), за своєю суттю спрямовані на обмеження свободи релігії, зокрема свобода діяльності так званих „нетрадиційних” релігійних спільнот, а відтак на обмеження свободи совісті їх прихильників.

Аналіз свідчить, що наявний негатив окремих законодавчих ініціатив часто-густо продиктований політичною і конфесійною заангажованістю їх авторів. Значну роль у цьому відіграє і необізнаність, і непоінформованість щодо суті діяльності, скажімо, релігійних новоутворень. Таке незнання, правова і релігієзнавча безграмотність часто породжує упередженість, несприйняття, нетерпимість, щодо них, які, при об'єктивному вивченні, не мають підстав. Тим більше, що такий підхід суперечить демократичним законам України і практиці європейських демократичних країн.

Можна констатувати, що часто в законодавчих ініціативах щодо сфери свободи совісті, свободи релігії містяться значні ризики, які чатують на демократію, свободу релігійної совісті, якщо вони до того ж спрямовані на нав'язування своєї правди, свого бачення смислу життя і переконань. У цьому зв'язку варто нагадати мудрі слова Оригена, який наголошував: „Христос не перемагає нікого, хто не хоче. Він перемагає, лише переконуючи”. Відтак світоглядне самовизначення людини, а тим більше її віросповідний вибір свого шляху до Бога, відносини з ним – це її власний, завізований совістю вибір. У цій делікатній, чутливій сфері – сфері совісті й духу - закон не діє. Це важливо пам'ятати. Пам'ятати, що свобода совісті релігії - фундаментальне право кожної людини. І всі, хто з цим правом стикається, мають бути виважені, обачливі й відповідальні як у своїх судженнях, ініціативах, так і практичних діях.

Юрій РЕШЕТНИКОВ (Київ)

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: СТАН І ПРОБЛЕМИ

У доповіді „Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною” від 5 жовтня 2005 року ПАРЄ, з одного боку, відзначила те, що чинний Закон України „Про свободу совісті та релігійні організації” є одним із найкращих законів про свободу віросповідання у регіоні, а з іншого - обґрунтовано зазначила, що „досить прогресивний закон на час його прийняття зараз потребує значних змін”. З цим висновком не можна не погодитись з огляду на значні суспільні зміни, що відбулися і відбуваються в Україні з моменту ухвалення зазначеного Закону.

Не викликає сумнівів те, що законодавче забезпечення свободи совісті та діяльності релігійних організацій є живою матерією, яка повинна розвиватися відповідно до розвитку суспільних відносин, що впливають на зазначену сферу. До цього мабуть варто ще додати і наявний суб'єктивний чинник в оцінюванні стану державно-конфесійних і міжконфесійних відносин, бачення напрямів їх подальшого розвитку, особливо з боку народних депутатів України, які, відповідно до Конституції України, є суб'єктами законодавчої ініціативи, а відтак мають змогу безпосередньо впливати на формування законодавчої бази в галузі свободи совісті та діяльності релігійних організацій.

Тому вважав би за доцільне зробити невеликий аналіз законопроектів, присвячених тим чи іншим аспектам забезпечення свободи совісті та діяльності релігійних організацій, внесених на розгляд Верховної Ради України впродовж минулого та нинішнього скликань.